

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

**ЭСКИ ТУРКИЙ ХУЖЖАТЛАР:
МАТН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ ВА
СТИЛИСТИКАСИ**

Қосимжон Содиқов «Эски Туркий Хужжатлар: Матн интерпретацияси ва стилистикаси» – Т.: «Тошкент давлат Шарқшунослик институти», 2015. –144 б.

Ушбу китобда туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомилли, X–XIII юзйилликлардан қолган васиқалар, уларнинг фонетик трансформацияси, морфологик, синтактик интерпретацияси ва матн стилистикаси тўғрисида сўз боради. Шунингдек, китобда қадимги туркий васиқаларнинг илмий матни келтирилиб, матн талқини масалаларида фикр юритилади.

Китоб манбашунослар, филологлар, тарихчилар ва айни илмий йўналишда изланиш олиб бораётган ёш мутахассисларга мўлжалланган.

Монография Ф-1-136 “Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатларнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни (дипломатика, сфрагистика, палеография ва матн интерпретацияси масалалари)” мавзусидаги илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида ёзилди.

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Кенгаши нашрга тавсия этган (2015 йил ноябрь ойининг учинчи куни бўлиб ўтган 3-мажлис қарори).

Тақризчилар:
тарих фанлари доктори **М. Исҳоқов**
филология фанлари номзоди, профессор **З. Арплов**

Ушбу китобимни ҳурматли устозларим,
филология фанлари докторлари, профессорлар
Губайдулла Айдаров ҳамда
Алтай Серсенович Аманжоловнинг
ёрқин хотираларига бағишлайман.
Уларни Оллоҳ раҳмат қилсин.

КИРИШ

Ўзбек адабий тили расмий услубининг, ҳужжатчилигининг шаклланиши ва такомилени ўрганишда илк ўрта асрлардан қолган васиқалар алоҳида ўрин тутади.

Васиқа – кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқийлигини таъминловчи, яъни олди-бердини, гаровга қўйилган буюмни, сотилган ёки ижарага олинган мулкни, меросни, шунингдек, қулларга берилган эркинликни, сотилган қулнинг бундан буёнги эгасини, асраб олинган боланинг эндиги ота-онасини тасдиқловчи, далилловчи расмий ҳужжат. *Васиқа* кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий муносабатларни, давлат томонидан ўрнатилган қонунлар, тартиб-қоидалар, жамиятнинг уларга бўлган муносабати ва ҳуқуқий билимларини акс эттиради.

Васиқа арабча сўз бўлиб, атама сифатида ислом давридан бошлаб ишлатилган. Ўтмишда эса туркий тилда ҳужжатларнинг бари, шулар қаторида васиқа ҳам *bitig* дейилган, турлари эса унга аниқловчисини қўшиб ясалган: қарз олиш васиқасини *ötüg bitig*, васиятномани *qumaru bitig*, қулга эркинлик берувчи васиқани *boš bitig* аталган ва б. Кейингисидаги *boš* – “эркинлик, озодлик” англамидадир.

Васиқа ҳужжат туздиратган кимсаларнинг, олимчи ва беримчининг кўз ўнгида, бунга қўшимча ҳолда, икки-уч киши гувоҳлигида тузилади; уларнинг қўли, белги-тамғаси билан

тасдиқланади. Сиёсий-иқтисодий, ҳуқуқий муносабатлар васиқа тузилган, қўл қўйилиб, тамға босилган кундан бошлаб кучга киради, расмийлашади.

Туркий тиллар тарихида яратилган васиқаларнинг энг эскилари илк ўрта асрлардан қолган. Уларнинг катта бир қисми эски уйғур хатидадир. Уларнинг санаси турк-мучал йил билан берилганлиги учун, ёзилган даврини аниқ айтиш қийин. Шунга қарамай, матнларнинг тил ва ёзув хусусиятлари, терминология, ундаги айрим маълумотлар улар X–XIII юзйилликларда яратилган деган хулосага олиб келади. Васиқалар, асосан, турк-будда ва моний жамоалари томонидан яратилган. Илк ўрта асрлардан қолган ушбу васиқалар ҳозирда дунёнинг йирик қўлёзма фондларида нодир қўлёзмалар сифатида сақланиб турибди.

Илк ўрта асрлардан қолган туркий васиқалар дипломатиканинг барча талабларига тўлиқ жавоб беради: тузилиши пухта; матн компонентлари ўзаро уйғун; услуби юксак балоғат даражасида, терминлар тизими мукамал; туркий ҳужжатчилик узоқ услубий тараққиёт босқичидан ўтганлигини англатиб туради. Яна бир жиҳати, айрим васиқалар ёзувининг оддийлиги демаса, айтарли бари саводли битилган.

Туркологияда туркий тиллар тарихида яратилган расмий ҳужжатларнинг илмий нашрлари, таржималари яратилди, уларнинг муайян бўлаги тарихий-филологик жиҳатдан тадқиқ этилган. Лекин, ҳужжатларни ўқиш ва уларнинг талқини, тадқиқи бўйича қилинадиган ишлар анчагина. Хусусан, эски туркий ҳужжатларни қайта ўқиб, туркологиядаги янги қарашлар, талқинлар билан бойитиб, матнларнинг тўла илмий нашрини яратишнинг вақти етди. Шунингдек, расмий ҳужжатларнинг тил ва услубий хусусиятлари, уларнинг давлатчилик тарихидаги, иқтисодий-сиёсий, маданий, ҳуқуқий

муносабатлар тарихидаги ўрни сингари масалалар очиклигича турибди. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, ушбу тадқиқотимизда куйидаги масалаларга эътибор қаратилмоқда:

- Илк ўрта асрлардан қолган туркий васиқаларни текстологик жиҳатдан ўрганиш;

- Хужжатларнинг филологик талқини;

- Васиқаларнинг ўзига, хос тил хусусиятларини ёритиб бериш;

- Ёзув ва товуш муносабатлари, матнларнинг фонетик-фонологик интерпретацияси;

- Матн стилистикаси;

- Васиқаларда кечган стереотип бирликлар ва уларнинг матндаги функционал хусусиятлари;

- Матнларнинг ўқилиши ва семантик интерпретация масалалари.

- Матн талқини бўйича туркологияда юзага келган қарашлар ва уларга илмий муносабат.

Ушбу монография ўтган йилларда яратилган учта китобимизнинг (*Содиқов Қ., Омонов Қ. Туркий хужжатчиликнинг тарихий илдизлари. Тошкент, 2012; Содиқов Қ. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрликлар: тарихий-филологик талқин. Тошкент, 2013; Содиқов Қ. Туркий хужжатчилик тарихидан. Тошкент, 2014*) давомида туради.

Ушбу китобда бурунги ишларимизда эътибордан четда қолган, тадқиқ этилмаган масалалар ёритилмоқда. Шунингдек, Турфондан топилган васиқаларнинг бир гуруҳини транскрипцияси, шарҳи ва мазмуни билан биргаликда бурунги монографияларимизга киритган эдик. Ушбу китобда эса унга қирмай қолган васиқалар матни изоҳлари билан келтирилмакда.